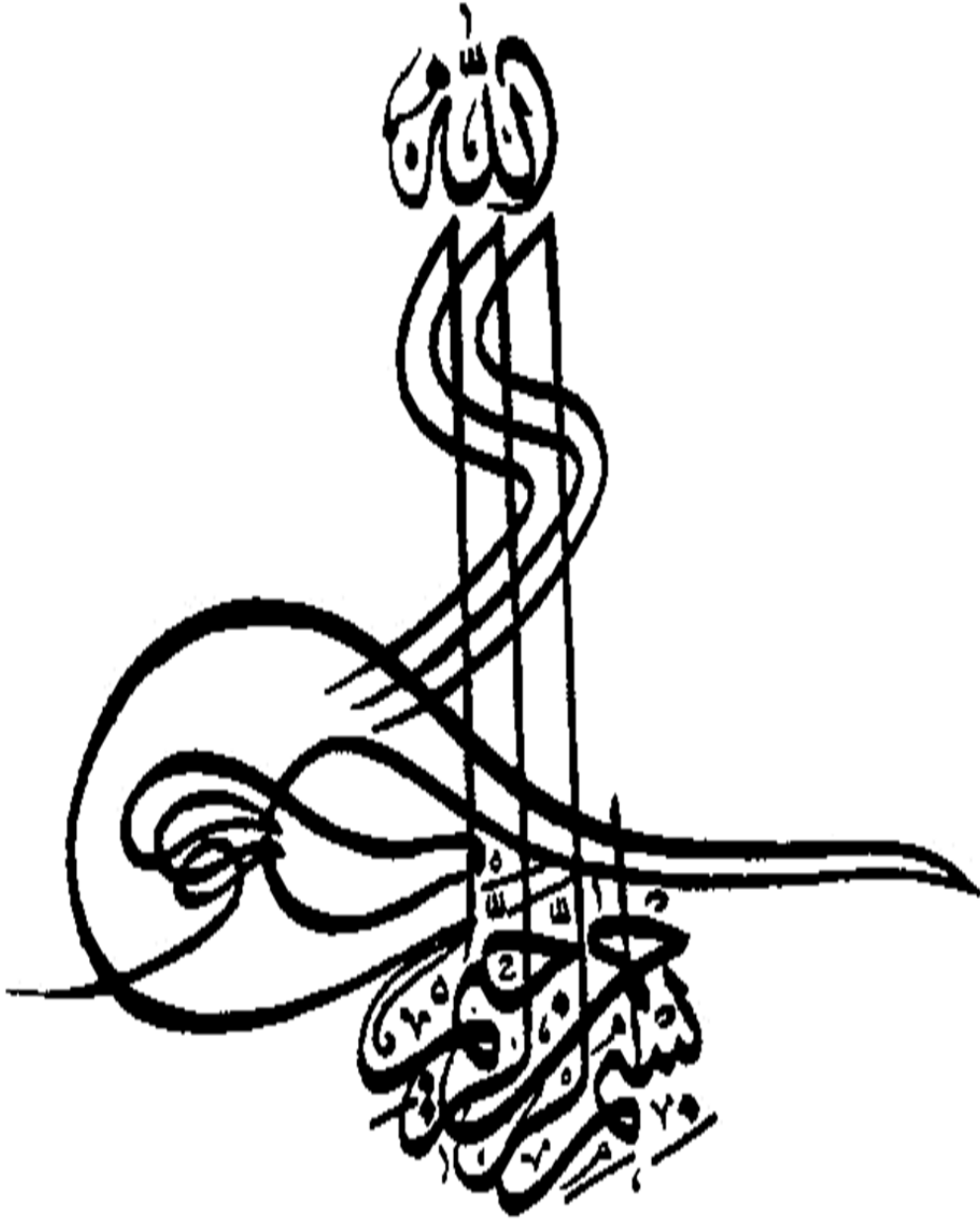

شورای عالی حوزه علمیه قم

مرکز مدیریت حوزه های علمیه خاوران

مدرسه علمیه فاطمه الزهرا (سلام الله علیها) ییجار

عنوان: بررسی انواع دلالت‌های غیرمطابقی در برخی از آیات و روایات

محقق: زهره انصاری *

* طلبه پایه دو سطح ۳ رشته تفسیر و علوم قرآنی.

چکیده:

متون و حیانی، از جمله قرآن، همانند دیگر گفتارها و نوشتارها، دارای مدلول التزامی‌اند و باید در مقام فهم و تفسیر، آنها را مورد توجه قرار داد. لوازم معنایی آیات قرآن، مقصود خداوند بوده، می‌توان به آنها استناد کرد. با آنکه برخی از عالمان همه لوازم آیات، اعم از بین و غیر بین را معتبر می‌شمارند، اما در مقابل، گروهی دیگر فقط بر اعتبار لوازم بین تأکید می‌کنند. در این مقال، پس از بیان انواع دلالت‌ها و اقسام دلالت التزامی، درباره نقش دلالت التزامی آیات در تفسیر قرآن بر نکات زیر تأکید شده است.

دلالت التزامی اگرچه تابع دلالت لفظی است، دلالتی عقلی و معنا بر معنا است. این دلالت، ارتباطی به باطن آیات نداشته، همه عالمان قرآن‌پژوه می‌توانند با دقت در لوازم عقلی یا عرفی مفاد آیات، بدان دست یابند. دلالت التزامی در جایی که بین بمعنی‌الخاص باشد، مقصود گوینده به شمار می‌آید، و هرچند مشروط به اراده او نیست و به طور طبیعی مدلول‌های التزامی غیربین مغفول‌عنه واقع می‌شوند، در باب کلام خداوند و معصومان که به همه لوازم سخن خود آگاه‌اند، می‌توان پذیرفت که به لوازم بین و غیربین آن نیز توجه داشته‌اند.

شرط دلالت التزامی، قابل درک بودن لازم معنای لفظ برای مخاطب است و شرط دیگری برای آن متصور نیست. اگرچه مدلول التزامی مرز خاصی ندارد، عقلاً به لوازم قریب کلام تکیه می‌کنند و لوازم بعید را وا می‌نهند. شمردن مدلول التزامی به مثابه مفهوم یا منطوق غیر صریح کلام، تفاوتی در ماهیت آن ایجاد نمی‌کند و در هر صورت، به عنوان مفاد ظاهر کلام تلقی نخواهد شد.

کلیدواژه‌ها: تفسیر متن، قواعد تفسیر، دلالت، دلالت التزامی.

مقدمه :

مفسر در تفسیر قرآن با متن سروکار دارد، و بر آن است که مقصود خدای را از لابه‌لای الفاظ و عبارات قرآن به دست آورد. بنابراین لازم است پیش از آن، انواع دلالت‌های الفاظ و حدود و شرایط آن را باز شناسد و به هنگام تفسیر، در پی کشف آنها برآید تا در نتیجه، مقصود خداوند از آیات را در حد امکان و توان دریابد.

بحث دلالت‌ها در علوم مختلفی مانند ادبیات، منطق، اصول فقه و روش‌شناسی تفسیر مطرح است. عالمان بلاغت و منطق و اصول و تفسیر، هر یک در بخشی از مباحث خود بدان پرداخته و بنابر دیدگاه رایج در آن دانش‌ها، مطالبی ارائه کرده‌اند. در این میان، دلالت التزامی و نقش آن در فهم مقصود مؤلف، یکی از موضوعات بایسته پژوهش است. آیا مدلول‌های التزامی آیات نیز مقصود خداوند به شمار می‌آیند؟ آیا تفاوتی در انواع دلالت التزامی در این باب وجود دارد؟ در این بحث، نخست برای روشن شدن مقصود از دلالت التزامی ناگزیریم به علوم پیش‌گفته نظری بیفکنیم. ابتدا انواع دلالت را تعریف کرده و سپس با استناد به کتاب‌های منطقی، اصولی، بلاغی و تفسیری، مروری بر دیدگاه‌های رایج خواهیم کرد و در حد توان، دیدگاه برتر را برمی‌نشانیم.

تعریف دلالت و اقسام آن:

«دالت»؛ یعنی چیزی به گونه‌ای باشد که علم به وجود آن موجب انتقال ذهن به چیز دیگری شود مانند این‌که: به صدا در آمدن زنگ خانه می‌فهماند که کسی پشت در است. در این مثال؛ صدای زنگ «دال» است، وجود شخص پشت در منزل «مدلول» است، و این خصوصیتی که در صدای زنگ، موجب انتقال ذهن شنونده به وجود شخص پشت در شد را «دالت» گویند. [ملکی اصفهانی، ۱۳۷۹، ج ۱، ص ۳۱۸]

اقسام دلالت:

دالت عقلی: مانند دلالت هر معلولی بر علت خود نظیر دود بر آتش. به این دلالت عقلی گفته می‌شود. چون مبتنی بر این است که عقل به دلیل درک توقف وجود معلول بر وجود علت، از وجود معلول به وجود علت پی می‌برد.

دالت طبعی: مانند دلالت اثر طبیعی یک پدیده بر آن پدیده، مثل دلالت سرفه بر سرماخوردگی، و به آن طبیعی گفته می‌شود چون مبتنی بر این است که با تجربه معلوم شده که سرفه از آثار طبیعی سرماخوردگی است.

دالت وضعی: که منشاء آن وضع و علامت قرار دادن یک شیء برای شیء دیگر است و آن نیز بر دو نوع است: دلالت لفظی و غیر لفظی. دلالت غیر لفظی مانند دلالت علائمی که در آیین نامه راهنمایی و رانندگی برای توقف ممنوع، ورود ممنوع و مانند آن وضع شده اند، و دلالت لفظی مانند دلالت الفاظ بر معانی که منشأ آن علائم و الفاظ آگاه باشد از آن علائم به مقصود از آن علائم و از الفاظ به معانی آنها پی می‌برد.

برای نمونه، در روایتی برای اثبات شش ماه بودن کمترین مدت حمل وامکان سالم متولد شدن کودک با این مدت حمل، به آیه «وَحَمْلُهُ وَفِصَالُهُ ثَلَاثُونَ شَهْرًا» (احقاف، ۱۵) به ضمیمه آیه «الْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ أَوْلَادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ» (بقره، ۲۳۳) استدلال شده است. (بحرانی، ۱۳۶۹، ج ۴ ص ۱۴۷، ح ۱۱).

و این استدلال به دلالت اشاری آیات است؛ زیرا شش ماه بودن کمترین مدت حمل از لوازم بین به معنای اعم مفاد آیات یاد شده است.

لزوم توجه به شرایط اعتبار مدلولهای غیر مطابقی:

هرچند مفسر باید در تفسیر آیات به دلالت های غیر مطابقی آنها نیز توجه کند، اما در فهم و بیان دلالت های غیر مطابقی باید دقت و تیزبینی و تقوا و احتیاط کافی داشته باشد و نمی تواند هر معنایی را که به نظرش نیکو آید بدون ضابطه و رعایت شرایط اعتبار مدلولهای غیر مطابقی، به عنوان معنایی که از دلالت های غیر مطابقی آیات استفاده می شود، بیان کند و به خدای متعال نسبت دهد، بلکه معنایی را می تواند به عنوان مدلول غیر مطابقی آیات بیان کند که واجد دو شرط باشد؛ یک، آیات بایکی از دلالت های عرفی کلام مانند: دلالت تضمینی، التزامی، اقتضا، تنبیه یا ایما و مفهومی بر آن معنا دلالت داشته یا دست کم ملازمه عقلی آن معنا با معنای مطابقی و مدلول عرفی آیه محرز باشد یا روایتی معتبر براراده شدن آن معنا از آیات دلالت کند؛ دو، با ضروری دین، دلیل عقلی قطعی دلالت صریح آیه یا روایتی معتبر مخالف نباشد.

از این رو قاعده زیر برای این مرحله از تفسیر بیان و به رعایت آن توصیه می شود

معنایی را که مفسر با عنوان مدلول غیر مطابقی آیات بیان می کند باید:

بایکی از دلالت های عرفی کلام از آیا فهمیده شود یا دست کم از لوازم عقلی مدلول آیات باشد یا روایتی معتبر براراده شدن آن معنا از آیات دلالت کند.

باضروری دین و مذهب حق یاددالت صریح آیه یا روایتی معتبر یا برهان عقلی مخالف نباشد. (بابایی،

۱۳۷۹، ص ۲۵۲-۲۵۳)

نتیجه گیری:

الفاظ و عبارات علاوه بر دلالت مطابقی و صریح، دلالت‌هایی غیرمطابقی و غیرصریح نیز دارند که در فهم آنها به تامل و دقت بیشتری نیاز است. دلالت‌های غیرمطابقی کلام، آن‌گونه که در کتاب‌های منطق و اصول فقه بیان شده، دلالت‌های تضمنی، التزامی، اقتضا، تنبیه یا ایما، اشاره، مفهوم موافق و مفهوم مخالف کلام هستند که همه آنها بجز دلالت اشاره، از دلالت‌های عرفی کلام هستند و دلالت اشاره دلالت عقلی کلام است و عقلاً همه آنها را معتبر می‌دانند. این دلالت‌ها در آیات قرآن نیز معتبر و قابل اعتماد هستند، از این رو مفسر باید به این‌گونه دلالت‌ها که دلالت‌های غیرمطابقی و غیرصریح آیات هستند نیز توجه کند و با ژرف نگری و تدبیر، معانی و مطالبی را که با این‌گونه دلالت‌ها از آیات استفاده می‌شوند نیز تبیین می‌شوند. البته فهم معانی این آیات نیاز به دقت بسیاری دارد که تلاش مفسر را می‌طلبد.

منابع و مواخذ:

*قرآن

۱. آخوند خراسانی، محمد کاظم، (۱۳۷۲)، کفایه الاصول، قم موسسه آل البيت.
۲. بابایی، علی اکبر، (۱۳۹۴)، قواعد تفسیر قرآن، چاپ دوم، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، سازمان مطالعه و تدوین.
۳. _____، (۱۳۹۱)، بررسی مکاتب تفسیری، ج ۳، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۴. _____، (۱۳۷۹)، روش شناسی تفسیر قرآن، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۵. بحرانی، سیدهاشم (۱۳۷۲)، البرهان فی تفسیر القرآن، ج ۴، بیروت، دارالهادی.
۶. طبرسی، الفضل بن الحسن (۱۳۷۳)، مجمع البیان، ج ۲، بیروت، موسسه علمی مطبوعات.
۷. کلینی، محمد یعقوب، (۱۳۶۹)، اصول کافی، ج ۱، تهران، کتاب فروشی علمیه اسلامی.
۸. مظفر، محمدرضا، (۱۳۸۵)، اصول الفقه، ج ۱، قم، دفتر تبلیغات اسلامی.
۹. _____، (۱۳۹۴)، دروس فی علم المنطق، چاپ سوم، ج ۱، قم، مرکز مدیریت حوزه علمیه.
۱۰. _____، (۱۳۶۱)، شرح اصول فقه، چاپ اول، ج ۱، قم، موسسه صوتی اسلامی فجر.
۱۱. مجلسی، محمد باقر، (۱۳۶۳)، بحار الانوار، چاپ سوم، ج (۱۲، ۲۲، ۷۳، ۵)، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
۱۲. ملکی اصفهانی، مجتبی، (۱۳۷۹)، اصطلاحات اصول، ج ۲، قم، عالمه.

۱۳. مرکز اطلاعات و منابع اسلامی، (۱۳۸۹)، فرهنگ نامه اصول فقه، ج ۱، قم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.

۱۴. مکارم شیرازی، ناصر، (۱۳۸۶)، تفسیر نمونه، ج (۲۲، ۲۶، ۱۰، ۲۳)، چاپ ۲۰، تهران، انتشارات دارالکتب الاسلامیه.

۱۵. مغربی، نعمان ابن محمد، (۱۳۸۵)، دعائم الاسلام، ج ۱، چاپ دوم، قم، موسسه آل البيت علیهم السلام.